

volt, mert Margurite de Navarre *Miroir de l'âme pécheresse* című könyvének valamennyi kiadásában is szerepel. Miután Colombo a vásárlás dátumának 1525-öt jegyezte be a könyvbe, a bibliográfiai irodalom így regisztrálta a kötetet, ami lehetetlen, hiszen Marot ekkor még nem viselt olyan tisztiséget, amelyet a szöveg is jelöl. A Nourry-nyomda betűkészletének a vizsgálata, illetve Marot és Marguerite de Navarre kapcsolattörténete segítségével a szerzők a kiadást 1529 év végére datálják (a tulajdonos pedig 1535-ben vehette).

Külön tanulmány együttes foglalkozik két kiadó – Martin Lempereur és Pierre de Vingle – szerepével a protestáns eszmék francia nyelven való elterjesztésében. Luther első francia kiadói Simon de Colines, majd Simon Du Bois voltak Párizsban, Alençonban, majd Bázélban és Strassburgban jelentek meg reformátor szövegek francia nyelven. Kétségtelen azonban, hogy a párizsi nyomdász (Guillaume Le Rouge) veje, az Antwerpenben 1525 és 1536 között aktív Martin Lempereur tette – tehette Habsburg Mária toleranciája okán is – a legtöbbet ezen a téren. Jean-François Gilmont a teljes életpályát bemutató tanulmányban kritikailag számba veszi a kiadó összes kiadványát is (La production typographique de Martin Lempereur). William Kemp a kortárs (1533–1536) genfi és neuchâтели kiadó Pierre de Vingle munkásságát elemezte, megrajzolva azt a szerzői szellemi kört is, amelynek vezéregyénisége Farel volt, de közéjük tartozott Marie d'Ennetière is (La redécouverte des éditions de Pierre de Vingle imprimés à Genève et à Neuchâtel). Ez utóbbit azért említem külön is, mert az ő, és férje Antoine Froment műveiről két tanulmány is szól a kötetben. Isabelle C. Denommé részletesen elemzi ezt a teológiát, amelynek elemei számos ponton azonosak Lutherével, alapjában pedig Farel tanítványnak minősíthetők (La vision théologique de Marie d'Ennetière). Diane Desrosiers-Bonin Marie d'Ennetière az uralkodóknak, különösen Marguerite de Navarre-nak írott előszavai alapján a szerző prédikatori elhivatottságát, illetve reformátor tevékenységét mutatja be (L'épître de Marie d'Ennetière et les dédicaces évangéliques offertes à la famille royale avant 1540). A könyvtermés, amelynek elterjesztésén legális és illegális úron számos kiadó, lelkész és más értelmiségi fáradozott, természetesen módon jutott el más országokba is. James P. Carley a VIII. Henrik könyvtárába eljutott 34 darab alapján joggal állapítja meg, hogy az angol királyi udvarban ez a könyvanyag nem maradt hatás nélkül (French Evangelical Books at the Court of Henry VIII).

A következő kötetek kézirata összeállt, de még nem jelentek meg: *Le page de titre à l'époque humaniste*; *L'auteur à la renaissance*. Bízunk a támogató intézményekben, mert kár lenne, ha ez egyre színvonalasabb sorozat megszűnne.

MONOK ISTVÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete.* A történelmi Magyarországon az évszázadok során bekövetkezett betelepítések eredményeképpen négy területen élt összefüggő német nyelvű lakosság: Ezek 1) A Felvidék, 2) a Dunántúl délkeleti része (Tolna, Baranya és Somogy megye), 3) Erdély, elsősorban a szászok lakta városokban, valamint 4) Délmagyarország, a Bácska és a Bánát. Az ezeken a vidékeken lévő nagyobb városok, de különösképpen a fejlett kultúrával, iparral rendelkező szabad királyi városok – beleértve természetesen a fővárossá váló Pest-Budát, majd Budapestet – is rendelkeztek olyan németül olvasó közönséggel (polgári rétegek, értelmiség, a külföldről betelepített iparos elit – ide számítva a szétszórtan élő, de szintén németes műveltségű zsidóságot –, amely német nyelvű lapokból akart és tudott információhoz jutni. A magyarországi

* Az 2004. december 10-én az OSZK-ban „A sajtótörténeti kutatások helyzete Magyarországon” című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

német nyelvű sajtó célja mindvégig kettős volt, egyfelől a hazai német nyelven olvasókat tájékoztatni, másfelől a külfölddel kapcsolatot tartani, a német nyelvterületet tudósítani a magyar politika, kultúra, tudomány eseményeiről. Az első Magyarországon megjelent német nyelvű lap az 1731 és 1738 között Budán kiadott *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* volt, a következő, a leghosszabb életű magyarországi lap az 1764-től 1929-ig létezett *Preßburger Zeitung*. Közönsége igényeit hosszabb időn keresztül kielégíteni képes lapot csak az erdélyi szászoknak sikerült ez utóbbin kívül megteremteniük, ez volt a nagyszebeni *Siebenbürger Bote*, amely később *Kriegsbote* címen 1789-től 1867-ig jelent meg. A magyarországi német nyelvű sajtó történetében kimagasló jelentőségű volt az 1854-től 1945-ig élő *Pester Lloyd*, amely a magyarországi német nyelvű sajtó mindkét említett célkitűzését magas színvonalon teljesítette.

E rövid bevezető után lényeges leszögezni azt a tényt, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének monográfiászerű összefoglalása még várat magára. A magyarországi német nyelvű sajtó történeti feldolgozása azonban nem történhet meg annak bibliográfiai számbavétele nélkül.

Általános retrospektív bibliográfiák. Az általános retrospektív sajtóbibliográfiák sorát Kereszty István „A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke” sorozatban közzétett összeállításai nyitja meg 1916-ban, amely a Nemzeti Könyvtár állománya alapján közölte a Magyarország területén 1705-től 1867-ig megjelenő hírlapokat és folyóiratokat évek és nyelvek szerint.¹ Ma azonban munkájának pusztán történeti értéke van, hiszen ugyanerre a korszakra vonatkozóan a kutató használhatja Busa Margit a magyarországi sajtót teljes körűen feldolgozó *Magyar sajtóbibliográfia* című munkájának három kötetét.² A bibliográfia kiterjed a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi magyar vonatkozású hírlapok és folyóiratok lelőhelyeire, a vonatkozó szakirodalomra, e mellett külön táblázatban közli az 1848/49-es szabadságharc sajtóját. A második kötetben lévő mutatók a hírlapokat és folyóiratokat megjelenési évük, helyük, a periodikumok nyelve szerint csoportosítják, ehhez kapcsolódik még a szerkesztői, kiadói, nyomdász-, illetve nyomdamutató, közlésre kerül még a mellékletek címleírása, lelőhelyjegyzéke, illusztrátorainak, zeneszerzőinek és nyomdászainak névmutatója. Ezekon kívül az 1911 és 1920 közötti évek sajtójára vonatkozólag rendelkezésre áll még Kemény György: *Magyarország időszaki sajtója* című bibliográfiája, mely magában foglalja a tárgyalt korszakban Magyarországon megjelenő német nyelvű periodikumok adatait is.³

A kurrens sajtóbibliográfiák történeti áttekintése. Ma már csak történeti értékkel bírnak az egykorú kurrens bibliográfiai összeállítások. A magyarországi sajtó kurrens regisztrációja már a 19. század második felében megkezdődött. A Verein der Oesterreichischen Buchhändler kiadásában tíznaponta, majd hetente megjelenő *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* című szaklap 1860 és 1878 között folyamatosan közölte a birodalomban, majd később a Monarchiában kereskedelmi forgalomba kerülő új könyvek mellett a folyóiratokat is. A lap bibliográfiai anyagának kumulációi „Oesterreichischer Catalog” címmel 1860 és 1870 között tárgyévekre bontva évente

¹ KERESZTY István: *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867*. Bp. 1916. 98 l. /A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke 5./

² BUSA, Margit, V.: *Magyar sajtóbibliográfia. 1705–1849. I–II*. Bp. 1986.; 1850–1867. Bp. 1996.

³ KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig*. Bp. 1942.

jelentek meg nyelvi, ill. tematikai részkötetekben. Az I. rész a német nyelvű műveket tartalmazza, a függelékben pedig a politikai hírlapok (így a pesti, temesvári, pozsonyi stb.) német nyelvű lapok legfontosabb adatait ismerteti. A sajtótermékek birodalmi regisztrációjával párhuzamosan kezdődött meg a hazai feldolgozás is. Az 1861–1862-es évek sajtóbibliográfiája megjelent a *Magyar Tudományos Értekező* című tudományos könyvészeti és kritikai folyóirat részeként 1862-ben. 1869–70 során a *Magyar Könyvészet* című havi folyóirat Szinnyei József összeállításában közölte a Magyarország területén megjelenő kurrens periodikumok jegyzékét, a nem magyar nyelvűeket is beleértve. Megemlíthető még a *Vasárnapi Újságban* 1870-től 1894-ig rendszeresen megjelenő kurrens sajtóbibliográfiája, amely tartalmazta a német nyelvű periodikumok bibliográfiai adatait is, és hírt adott a lapok indulásáról és megszűnéséről. Párhuzamosság azonban fennállt ekkor, mert a *Magyar Könyvszemle*, a Széchényi Könyvtár szakfolyóirata szintén regisztrálta a hírlapokat és folyóiratokat ugyancsak Szinnyei összeállításában, először csak 1876/77-ben, majd 18 év múlva 1895-től 1913-ig.⁴

A magyarországi német nyelvű sajtó bibliográfiáinak történeti áttekintése. A következőkben rátérek azoknak a sajtóbibliográfiáknak az ismertetésére, amelyek kizárólag a magyarországi német sajtót tárták fel. Ezek közül megemlíthető a Kertbeny Károly által elkezdett, és Petrik Géza által befejezett, tudományágak szerint rendszerezett *Magyarországi német könyvészet 1801–1860. A Magyarországon s külföldön hazánkra vonatkozólag megjelent német nyomtatványok jegyzéke*, amely 1886-ban jelent meg, és amely éves bontásban tartalmazza egyes német nyelvű periodikumok analitikus leírását, természetesen a teljesség igénye nélkül. Csak a tudományos jellegű folyóiratoknak adja repertóriumszerű bemutatását, példaként kiemeljük itt az *Irist*, a *Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Preßburgot*, ennek erdélyi társalapját, a *Verhandlungen und Mitteilungen für Naturwissenschaften in Hermannstadtot*, valamint a *Zeitschrift von und für Ungern*t. A teológiai lapok között találjuk a *Ben Chananja* (1858–1860) zsidó teológiai havi lap tartalmát is. Ugyanakkor – célkitűzésének megfelelően – tájékoztatott a Magyarországon kívül megjelent Magyarországról szóló írások között például Hormayr híres *Archívjának* magyar vonatkozású közleményeiről (1810–1830).

A magyarországi német nyelvű sajtó teljeskörű retrospektív számbavételét Réz Henrik kezdte meg.⁵ 1935-ben megjelent munkája a kezdetektől 1918-ig tartalmazza a Magyarország területén megjelent német nyelvű lapok legfontosabb bibliográfiai adatait. Ez a kiadvány a hírlapokat és folyóiratokat három csoportra bontva közli, a szerint, hogy azok tisztán német nyelvűek, ill. két vagy több nyelvűek voltak, a harmadik csoportba a Magyarországon nyomtatott külföldi folyóiratokat teszi. Kötete tartalmaz ezen kívül különféle statisztikai bontásokat.

Korszerű német sajtóbibliográfiák. Mivel Réz munkája nem felel meg a modern bibliográfia támasztotta követelményeknek, s a hazai és a külföldi kutatók részéről viszont folyamatos igény mutatkozott a magyarországi német nyelvű sajtót feltáró, a mai bibliográfiai követelményeknek megfelelő, mutatókkal ellátott, esetleg az interneten is hozzáférhető sajtóbibliográfiára, elhatározta a magyarországi német sajtó bibliográfiájának elkészítését. A gyűjtőmunkát 1850-es tárgyévvel

⁴ Lásd erről bővebben: KÉGLI Ferenc: *A hírlapok, folyóiratok kurrens nemzeti bibliográfiái a dualizmus korában – különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtárra 1867–1918.* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1994–1998. 257–298.

⁵ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn.* München, 1935.

kezdtem meg, mert ekkor még csak Busa Margit bibliográfiájának 1849-ig tartó első két kötete állt rendelkezésre.⁶ Az időszak záróéve 1920, amikor a trianoni szerződés következtében Magyarország területének kétharmadát elvesztette, köztük jelentős német nyelvű lakossággal bíró országrészeket. Bibliográfiám két részben jelent meg Németországban⁷ és az interneten is hozzáférhető. Munkámat a periodikumok nagy száma miatt és sajátosságaiuknak megfelelően két részre (I. Tudományos és szaklapok, II. Újságok) osztottam.

A bibliográfia készítése során a fellelhető köteteket kézbevettem, illetve azok adatait is közöltem, amelyekről csak a szakirodalomból hitelesnek tekinthető források alapján szereztem tudomást. A következőkben rátérek bibliográfiám ismertetésére. A cím, alcím közlésekor azt a leírási formát alakítottam ki, hogy a többnyelvű lapok, amelyeknek címeik is többnyelvűek, a betűrendben annál a címmel kerültek felvételre, amely magában a lapban az első helyen áll; a többi (vagy a másik) címmel utaló található a bibliográfiai leírás helyére), többnyelvű lapok alcíme esetében csak a német nyelvű alcímet adtam meg. Közlöm ezen kívül a megjelenési helyet, a periodikum indulásának és megszűnésének évét. A leírásban ez után a felelős szerkesztő neve következik kurzíválva. A szerkesztő nevét olyan nyelven adtam meg, ahogy az a lapban szerepelt, de német sorrendben (elől a keresztnév, utána a vezetéknev), hogy a német kutatók tájékozódását megkönnyítsem. Ezt követően közlöm a lap periodicitását, nagyságát. Ez után a tartalom rövid összefoglalása következik; valamint megemlítem, ha a lap illusztrált volt. Amennyiben van, feltüntettem a lapról szóló irodalmat. A tudományos és szaklapokat feldolgozó kötetben található a szerkesztők névmutatója, helynévmutató és szakmutató, a politikai sajtót tartalmazó második kötetben szerkesztői és helynévmutató. Az anyaggyűjtés alapja az Országos Széchényi Könyvtár állománya volt. A kiegészítések más budapesti, illetve magyarországi könyvtárak anyagából, valamint az Osztrák Nemzeti Könyvtárból származnak. Sajnos a szomszédos országok könyv- és levéltáraiban nem volt módom adatgyűjtésre – mint ezt Fried István a bibliográfia II. részéről a *Magyar Könyvszemle*-ben megjelent recenziójában joggal hiányolja.⁸

Az 1850–1920 közötti időszakot feltáró bibliográfia összesen 1826 periodikum adatait tartalmazza, a lapok nagyobb hányada (1445 cím) a tudományos és szaklapok kategóriájába tartozik, politikai lap mindössze 381 került regisztrálásra. Ha a lapok szám szerinti megoszlását nézzük, a legnagyobb csoportot a szépirodalmi lapok képezik, ezek száma 180, kereskedelmi és ipari lap 121 létezett, az egyesületek, különféle szervezetek 72 lapot jelentettek meg az adott korszakban. Mezőgazdasági lap 71 volt, a közgazdasági periodikumok száma 62, a különböző egyházak lapjai összesen 58 címet foglalnak magukba. A következőkben néhány valamilyen szempontból fontos, illetve érdekes lapról beszélek. Tematikailag az egyik legfontosabb csoportot az egyes tudományágak folyóiratai alkotják, amelyek Magyarország nemzetközi tudományos kapcsolatait voltak hivatottak ápolni, és célkitűzésük volt a magyar tudományos élet nyelvi elszigeteltségét felszámolni.

⁶ BUSA Margit munkájának azonban később új kötete látott napvilágot: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867*. Bp. 1996.

⁷ RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil: Zeitschriften und Fachblätter*. = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 9 2001. Oldenbourg Verlag München 2001. 7–198. – RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 2. Teil: Zeitungen*. = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 11 2003. Oldenbourg Verlag München 2003. 59–141; A bibliográfia elérhető az OSzK (www.mek.oszk.hu), és a Bundesinstitut honlapján www.bkge.de/7117.htm.)

⁸ FRIED István recenziója. = *Magyar Könyvszemle* (120.) 2004. 3. sz. 310–312.

Ilyenek voltak a Hunfalvy Pál nyelvész által szerkesztett *Literarische Berichte aus Ungarn* (1877–1880), illetve ennek utódja, Heinrich Gusztáv *Ungarische Revue*je (1881–1895). Gragger Róbert célja is az volt 1921-ben, bár Berlinben elindított *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóiratával, hogy a legkülönbözőbb tudományterületekről jelentessen meg magyar szerzőktől publikációkat német nyelven. Az első többnyelvű összehasonlító irodalomtörténeti folyóirat Meltzl Hugó kolozsvári *Acta Comparationisa* (1877–1888) is feltétlenül megemlítendő. Az I. világháború után a korlátozott publikációs lehetőségek miatt a tudományos folyóiratok gyakran hozták a cikkek német nyelvű összefoglalóit, vagy legalább a tartalomjegyzéket. Így például az *Egyetemes Philológiai Közlöny* (1887–1948), a ma is élő *Földtani Közlöny* (1871–), illetve kétnyelvű volt a *Magyar Botanikai Lapok–Ungarische Botanische Blätter* (1902–1934), a *Matematikai és Természettudományi Értesítő–Mathematischer und Naturwissenschaftlicher Anzeiger* (1926–1943), a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1865-től megszakításokkal 1918-ig) magyar szakfolyóiratokban megjelent cikkeket közölt teljes terjedelmükben németül. Külön csoportot képeznek a szépirodalmi és humoros lapok, előbbieik közül hosszabb életű volt Adolf Meschendörfer nagyszombati *Die Karpathen*je (1907–1914), utóbbiak közül a kisebb címváltozásokon átment *Styxet* (1863–1900) emliteném meg. A harmadik nagy csoportba tartoznak az egyes szakmák lapjai, melyek olvasóközönségét sokáig a bevándorolt német szakemberek alkották. Például az *Allgemeiner Technischer Anzeiger für Ungarn* (1897–1923) vagy a *Der Bauunternehmer und Lieferant* (1882-től megszakításokkal 1928-ig). Kétnyelvű volt az *Ungarische Bergwerkzeitung – Magyar Bányá-Újság* (1912–1918) vagy az *Ungarische Bäckerzeitung–Magyar Sütők Lapja* (1903–1938). Jellemző ezekre a lapokra a fokozatos elmagyarosodás. A heti, illetve napilapok megoszlását nézve természetesen Budapest vezet kimagaslóan, Pest–Budát is beleszámítva 152 újság jelent itt meg. Jelentősebb számú újságot a vidéki városok közül csak Sopron (40-et), Temesvár (35-öt) és Pozsony (21-et) tud felmutatni az 1850–1920 közötti korszakban.

E munkámhoz kapcsolódik szervesen az 1920 utáni Magyarország német nyelvű sajtóját 2000-ig regisztráló, hasonló szerkezetű bibliográfiám, amely az OSzK „Nemzeti Téka” sorozatában a közműltban jelent meg.⁹

Az országos áttekintések mellett egyes városok, illetve területek német nyelvű sajtójáról is jelentek meg bibliográfiai feldolgozások, így Pozsony,¹⁰ Temesvár,¹¹ Lugos,¹² ill. Bánát,¹³ Erdély¹⁴ és Szlovákia¹⁵ német nyelvű sajtójáról. Pozsony és Pest-Buda német nyelvű sajtója is megtalálható Andrea és Wolfram Seidler által összeállított, kommentárokkal ellátott, és a periodikumok lelő-

⁹ RÓZSA Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn. – Magyarországi német nyelvű sajtó. 1921–2000.* Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2006. 202 l. /Nemzeti Téka/.

¹⁰ AMBROVITS, Hans: *Bibliographie der Zeitungen und Zeitschriften Preßburgs.* = Südost-Forschungen 1942, 607–625.

¹¹ BERKESZI István: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története.* Temesvár 1900.

¹² LAY, Heinrich: *Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart.* (1853–1995). Töging am Inn, 1996.

¹³ KRISCHAN, Alexander: *Die deutsche periodische Literatur des Banats. 1771–1971.* München, 1987.

¹⁴ SIGERUS, Emil: *Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens.* = Ostland 1931. 116–123, 143–154; DUNĂREANU, Elena–AVRAM, Mircea: *Presa sibiana in limba germană (1778–1970).* Sibiu, 1971.

¹⁵ MEIER, Jörg: *Die deutschsprachige Presse in der Slowakei.* (Rövid történeti összefoglalás és bibliográfia). In: MEIER, Jörg: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei.* Bratislava, 1993. 100–159; 451–477.

helyeit is közlő, korszerű bibliográfiában.¹⁶ Egyes hazai megyei sajtóbibliográfiák is tartalmaznak adatokat német lapokról, így a Győr-Moson-Sopron,¹⁷ a Bács-Kiskun,¹⁸ a Baranya¹⁹ és a Vas megyei²⁰ sajtóbibliográfiák.

A magyarországi német nyelvű sajtó tartalmi feltárása. A magyarországi német nyelvű sajtóról szólva meg kell említeni a folyamatban lévő tartalmi feltáró, repertorizálási munkákat. Ki kell emelnem mindenképp előtt a *Preßburger Zeitung* Bécsben készülő adatbankját.

A magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozása. A magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozására a magyarországi sajtó történetének eddig megjelent kötetekben is történtek kísérletek.²¹ Fried István iránytmutató tanulmányában²² a 18. és a 19. századi magyarországi német nyelvű sajtó feldolgozásának elvi alapvetését adta meg 1983-ban. Jómagam publikáltam 1993-ban a magyarországi német sajtó történetének vázlat szerű bemutatását a *Magyar Könyvszemlében*.²³

A magyarországi német nyelvű sajtót is tárgyalja Pukánszky Béla *A magyarországi német irodalom történetét* a kezdetektől 1848-ig feldolgozó könyvében.²⁴ Ezen kívül több rész tanulmány is megjelent, gondolunk itt például Zuber Marianne,²⁵ Ungár Elemér,²⁶ Osztern Rózsa²⁷ és Szemző Piroska²⁸ munkáira. A magyarországi svábság sajtóját – tehát az erdélyi szászokét nem – ismerteti Anton Tafferner tanulmánya.²⁹ Jörg Meier röviden összefoglalja már idézett könyvében a szlovákiai német sajtó történetét a kezdetektől 1918-ig. Egyes lapok történetéről monográfiák is születtek,

¹⁶ SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien–Köln–Graz, 1988.

¹⁷ *Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája.* Szerk. HORVÁTH József. Győr, 2000.

¹⁸ *Bács-Kiskun megyei sajtóbibliográfia.* Összeáll. BIRCK Edit. Kecskemét, 1986.

¹⁹ SURJÁN Miklós: *Baranya megye sajtóbibliográfiája. 1852–1984.* Pécs, 1992.

²⁰ KRAJEVSZKY Gizella–TAKÁCS Miklós: *Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777–1963.* Szombathely, 1964.

²¹ *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979; *II/1 1848–1867.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. *II/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985.

²² FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései.* = Magyar Könyvszemle (99.) 1983. 1. sz. 89–101.

²³ RÓZSA Mária: *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat)* = Magyar Könyvszemle. (109.) 1993. 2. sz. 224–230. Ua. németül: *Die deutschsprachige Presse in Ungarn im Überblick. Eine Budapester Dokumentation.* In: *Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25.–27. Juni 1992.* Hrsg. v. Anton SCHWOB u. Horst FASSEL. München, 1996. 265–277.

²⁴ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégebb időktől 1848-ig).* Bp. 1926.

²⁵ ZUBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig.* Bp. 1915.

²⁶ UNGÁR Elemér: *A magyarság a hazai német folyóiratok tükrében. 1819–1848.* Pécs, 1937.

²⁷ OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig.* Bp. 1930.

²⁸ SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században. (1812–1878).* Bp. 1931.

²⁹ TAFFERNER, Anton: *Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Überschau und Wertung bis 1918.* In: *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil.* Weg und Schicksal. Festgabe für Prälat Josef NISCHBACH. Stuttgart, 1969. 179–202.

így a *Pesther Tageblatt*ról³⁰, a *Temesvarer Zeitung*ról³¹, illetve a *Pester Lloyd*ról.³² Fried István foglalkozott több magyarországi német lappal, így többek között a *Neues Ungarisches Magazin*mal, Schedius Lajos lapjával, a *Zeitschrift von und für Ungern*mel, valamint az *Irissel*. A fiatal kutatók közül meg kell említenünk Czibula Katalin³³ és Bódyné Márkus Rozália³⁴ nevét. Az ELTE Germanisztikai Intézetének doktori iskolájában a magyarországi német sajtóhoz kapcsolódó témák kiemelt támogatást élveznek, a figyelem elsősorban egyes magyarországi német nyelvű lapoknak a német irodalmat ismertető kulturaközvetítő szerepére irányul. Többen foglalkoztak és foglalkoznak egymást kiegészítve a *Pester Lloyd* egy-egy korszakával.

Összefoglalólag leszögezhető, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozásához alapul szolgálhat a rövidesen teljes áttekintést lehetővé tevő bibliográfiai feldolgozás a kezdetektől 2000-ig.

RÓZSA MÁRIA

³⁰ ROBITSEK Márta: *Saphir. Gottlieb Móric szerkesztői munkássága*. Bp. 1938; FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottlieb újságírói tevékenységéről*. Bp. 1939.

³¹ KRISCHAN, Alexander: *Die „Temesvarer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle. (1852–1949)*. München, 1969.

³² BRACHFELD, Siegfried: *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Bp. 1971.

³³ CZIBULA Katalin: *Die Eigenart des Zeitschriftenwesens in Preßburg in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. Hrsg. von Astrid BLOME. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Hrsg. von Holger BÖNING. Bd. 1.) Bremen, 2000. 115–122.

³⁴ BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: *Literaturrezeption und Literaturvermittlung in den Beiblättern von Pest-Ofener und Pressburger deutschsprachigen Zeitungen von 1810 bis 1848* (2004-ben megvédett PhD disszertáció).